

РАНИ ХАЈДЕГЕР И БИОЛОГИЈА

Драган Јаковљевић

Успомени на колегу

Мирослава Миловића

1955–2021

Abstract. *The Early Heidegger and Biology.* In this paper the author problematizes the attempts to aprioritize empirical sciences as well as the reduction of theoretical capacities of biology in the young Heidegger, in his famous work **Sein und Zeit**. Thereby the relations between his *Daseinsanalytik* and the research findings of biology are examined. The author ties in with the criticism of Heidegger's theses by Julius Kraft and Hans Albert. The aprioritization of everyday thinking as well as the claim of the primacy of the lifeworld a priori over the research findings of empirical sciences are rejected. Likewise, Heidegger's thesis is rejected that biology does not give us an answer to the question, what is man, and that a crisis of fundamentals is allegedly at work in it. At the same time, Heidegger is suspected of a veiled anthropocentrism. His critique of biology is misguided in terms of scientific theory. **Keywords:** Apriorization, existential analysis, *Dasein*, scientific knowledge, biology, antinaturalism, lifeworld.

Антинатуралистички приступ је широко распрострањен у модерној филозофији, често праћен неким традираним предрасудама о теоријским потенцијалима једне такве природне науке као што је биологија. Али уједно и превазиђеним схватањима природне реалности, те односа између ње и (људске) културе. Он је и на овим просторима у недавној прошлости био меродавним начином заступан од

стране југословенских праксис-филозофа. Но у још надмемнијој форми анти-натуралистички радикализам присутан је код читавог низа модерних европских филозофа, попут Мартина Хајдегера идр. Што се пак тиче покушаја априористичког утемељења наука о стварности (у разлици спрам формалних наука као што су логика и математика), он је од средине прошлога столећа изгубио на уверљивости. Тако да се данас код самих научника ређе може срести. Рецимо, још код појединих економиста који следе методолошке идеје фон Мизеса. Ипак, извесне филозофске тенденције ка пласирању априоризма у само сазнајно устројство наука о стварности су и даље присутне. У новије време нпр. у форми карактеристичној за позну феноменологију Е. Хусерла, и из ње изведену тезу о тзв. „априоријима животног света“. Та тенденција бива видљива и кроз специфичне формулације и особени жаргон његовог ученика Хајдегера. У овом тексту изложићемо и коментарисати гледишта из његове ране фазе, изнета у славној књизи „Бивство и време“ (1927) - којима су уједно на извештан начин најављене и његове потоње контроверзне тезе о наукама и научном сазнавању стварности, које се провлаче кроз позније списе.

Најпре бих утврдио, да антинатуралистичко полазиште овог аутора бива јасно наговештено у склопу његове укупне експликације тезе да „човек има своје окружење (Umwelt)“. При чему он полаже право на то, да његова фамозна

„егзистенцијална аналитика тубивства“ и разјашњење питања шта је човек које она нуди, „лежи пре сваке психологије, антропологије а тек поготово биологије (erst recht Biologie)“! (Heidegger, 1972: 45, моје подвл.).

Том формулацијом која не изражава тек једно локацијско одређење, већ је уједно прожета и једним вредносним рангирањем онога што је пре и онога што је после, он наговештава своје потцењивачко виђење биологије - чак и у контексту поређења са осталим позитивним наукама! (Код чега овде подузето посебно издвајање управо те науке, за које се не наводи никакво рационално образложење, по свој прилици представља напросто једну такоређи инстинктивну реакцију, вођену општим позадинским анти-натуралистичким ставом.) Хајдегер има амбицију, да може филозофским путем фиксирати „апприори тематског предмета биологије“, који би се састојао у структури „имања (околног) ›света‹“ (исто: 57-58). Сама та структура пак може

једино бити филозофски експликована „ако је претходно појмљена као структура тубивства“. А последња би се требала очитовати баш у томе, да је оно „имање“ према његовој могућности утемељено у „егзистенцијалном устројству бивства-у (In-Seins)“. Као у том начину „сушттаствено бивствујуће“, може наиме тубивство (тј. човек) „да изричито открива окружењски сусрећуће бивствујуће, да о њему зна, да њиме располаже, да има 'свет'“ (исто).

Он сматра, да наводно „и биологија као позитивна наука ту структуру никада не може наћи и одредити“. Насупрот томе, да је „она мора претпоставити и стално од ње чинити употребу“ – у чему би се онда управо требао састојати „а приори“ њеног предмета истраживања (исто)! Али, шта је тим помпезним филозофским извођењем он заправо доказао? У ствари мало тога, да би се покриле његове тешко одрживе претензије једног далекосежног подвргавања би-

ологије ауторитету егзистенцијалне филозофске анализе. Наиме, Хајдегер сразмерно просте констатације о односу човека према његовом природном окружењу, онако како тај однос бива доживљен у свакодневном искуству обичних људи, покушава уздићи на пиједестал априорних претпоставки предмета истраживања биологије као једне развијене емпиријске („позитивне“) науке. До тих претпоставки се тобоже биологија не може сама пробити, већ јој оне такорећи морају бити задате са стране, наиме од Daseins-аналитике!

Последња при том остаје уоквирена својеврсним антропоцентризмом. Наиме у форми тезе, да човек има свет и њиме располаже, док се за ниједно друго живо биће то не сматра важећим. Неприхватљива је процена, да би тако профилисано једнострано полазиште, биологија наводно „морала претпоставити“, како би уопште могла да гради своје теорије и објашњења. Једна таква, не нарочито информативна претпоставка, није наиме неопходан теоријски предуслов грађења биолошких теорија, које се комотно може одвијати без оперисања са истом. Јер, са тачке гледишта биолошке науке једнако је релеватно да човек „има“ окружење, колико да и окружење „има“ човека (у неким другим, али не мање релевантним и важним модусима). Као и аналогно томе, да (природно) бивство буде у човеку, колико и да човек (егзистенцијално) буде у бивству.¹ И полазећи од меродавне природнонаучне перспективе, тешко би се могао придавати некакав привилеговани (и чак биолошко сазнање априорно детерминишући) статус првом односу у поређењу са другим односом. Најзад, на шта би друго упућивала Хајдегера

даља теза да је живот „једна својствена врста бивства, али је суштински доступна само у тубивствовању“ (ibid.),

до на једно врло анахроно, нереалистично, у следу остварених научних сазнања управо биологије и социобиологије непримерено виђење способности и капацитета животиња у односу на људе! Али, зашто живот (не једино индивидуални, већ и групно-друштвени) не би најмање у неким сасвим релеватним видовима био доступан рецимо и вишим приматима? Налази савремених изучавања понашања животиња пружају довољно поткрепљење у том смислу.

Утолико се и овде дакле сусрећемо са својеврсним антропоцентризмом – додуше не изравно на општој светоназорној разини – већ превасходно у оквирима теорије живих бића настањујућих нашу планету и њима својствених капацитета, дакле унутар тематског предмета истраживања биологије као науке. Но, ни та редукована форма антропоцентризма, која се не односи одмах и на општи светоназорни космолошки склоп није много мање безазлена. И у неким својим каснијим списима, Хајдегер је непољуљано остао при тези о привилегованом положају човека, да је он наиме „место истине бивства“ (Ortschaft der Wahrheit des Seins). К чему онда придлази и његова позната метафора о човеку као „пастиру Бивства“ (Hirte des Seins). Такође је проблематично истицање,

да биологији (као и антропологији, психологији...) „недостаје један једнозначан, онтолошки довољно образложен одговор“ на питање о врсти бића које је човек, те да је „структура тих наука данас наскроз сумњива“!

То су изразито претенциозне тезе, које штавише управо саме делују сумњиво, немајући довољног аргументативног покрића. Јер, биологија (не много мање и друге науке које се баве човеком) итекако поседује свој довољно утемељени одговор на питање каква је врста бића човек. (Рецимо, већ у оквирима класичне Дарвинове представе о њему као „друштвеној животињи“). И може га понудити свакоме ко уважава приступ, сазнајне циљеве и методологију једне развијене емпиријске науке као што је она. Наравно у оквирима оне врсте онтологије, каква је управо сврховита и довољна за истраживачки програм биологије. Насупрот томе, егзистенцијалистичка онтологија какву Хајдегер има у виду, је у ствари теоријски не одвећ релевантна за грађење биолошких теорија. Најзад, да би се структура било које науке доводила у питање, излагала сумњи, њу саму се најпре мора разумети. Но унутар одговарајућих извођења у овом делу, није уопште препознатљиво разумевање биологије као једне емпиријске и номолошке науке.

Претерано је и неодрживо инсистирање овог аутора, да је биологија као наука о животу „утемељена у онтологији тубивства“ - формулисано додуше уз малу загонетну, неекспликовану ограду, да та утемељеност ипак није потпуна и искључива! Притом се уопште не објашњава, каква би заправо то била „утемељеност“, која би имала бити неискључива и само парцијална. Чини се, да би се радило о некој егзотичној врсти комбинованог фундирања, која собом отвара питање, да ли је и самом Хајдегеру уопште било сасвим јасно, какву то тезу овде у ствари жели заступати. Изгледа да она подразумева могућност једног комбинованог утемељења једне науке, при чему остаје неразјашњено и за-

гонетно, а чиме би то још другим било реализовано њено наговештено додатно утемељење. Уколико би се радило о једном таквом у односу на егзистенцијалну онтологију тубивства хетерогеном чиниоцу, као што је то природнонаучна емпирија, на бази њених налаза образована слика света, то би се отворила озбиљна методолошка питања узајамне компатибилности и паралелног функционисања двају тако разноврсних фундамената. Питања, о којима унутар Хајдегерових извођења нема пак никаквог размишљања, чак ни у назнакама. О неком њиховом плазибилном решењу већ да не говоримо.

Уједно се пласира гледиште, да „позитивно истраживање“ ове, као и других наука о животу, наводно „не види те темеље“, а они творе њихову основицу. Егзистенцијалистичка онтологија људског бивствовања какву представља Хајдегерово „Daseinsanalytik“ је међутим од сразмерно ограниченог досега и релевантности за она објашњавалачка питања, каква постављају и настоје решити биолошке научне теорије - уколико је се уопште може сматрати релевантном у односу на сазнајни приступ и истраживачки програм биологије. Стога се њени властити темељи тешко могу стављати у исти ранг и поистовећивати уједно са темељима самих биолошких истраживања! (Чак и у оквирима магловите и методолошке мистериозне Хајдегерове тезе о неискључивом и некомплетном фундирању.) Штавише, са појмовно неодређеним и информативним садржајем сиромашним налазима такве егзистенцијалистичке онтологије, те теорије мало шта уопште могу да започну. Њихов хеуристички значај је заправо незнатан у склопу стандардизованих истраживачких програма биологије!

Тако су рецимо емпиријске консеквенце темељног увида онтологије тубивста да човек има свет тако оскудне, да тешко могу нешто битније допринети у односу на у биологији већ достигнути ступањ истраживања и објашњавања релевантних аспеката стварности. Враћање биологије на такве мудре увиде на какве упућује Хајдегер, би стога у ствари практично значило сазнајни регрес у односу на достигнути ступањ истраживања, својеврсни повратак у камено доба изградње биолошких теорија – а не призивано освешћивање правих (и априорно обавезујућих) темеља биолошких научних сазнања као таквих! (Темеља, којих наводно сама биологија једино није свесна, „не види“ их.) Негдашњи Хајдегеров студент, Карл Левит је са пуним правом утврдио,

да у хајдегеровском мишљењу недостаје природа,
и то природа „около нас и у нама самима“².

А Ханс Алберт је, надовезујући се на критику „априоризовања емпиријског“ код феноменолошке школе од стране Јулиуса Крафта констатовао, да је априорни карактер налаза аналитике тубивствовања изразито проблематичан: Она наима излази на једно „априоризовање свакодневног мишљења“, које „чињенички служи једино изоловању“ одговарајућих претпоставки у односу на психолошка, лингвистичка, биолошка ... истраживања. Те претпоставке се третирају као схваћена суштина датих феномена пре свог истраживања, и као неподложне коректурама. На тај начин, путем теоријских и емпиријских резултата оних истраживања не могу онда уопште бити тангирани налази аналитике тубивствовања! Алберт дакле примећује, да Хајдегеров приступ тежи ка томе, да се одређеним исказима прибави априорно важење, тако да они нису више изложени никаквој конку-

ренцији од стране теоријских наука. Поврх тога, он сматра

да се сама априорност датих претпоставки на које упућује Хајдегер, не може уверљиво и плаузибилно демонстрисати. Ради се напротив о „преформулисањима познатих чињеничких стања свакодневног живљења и доживљавања“ - „додуше помоћу једног врло необичног жаргона“, тј. уз коришћење једног „архаичног начина говорења“. (На шта је иначе, како бих желео потсетити, критички одавно, још педесетих година, указивао и Ернст Топич.)⁴

У малој дистанци у односу на Албертову критику приметио бих, да трансцендентални поступак извесног предструктурисања научног сазнања кроз тзв. „животносветовни априори“ као једну пред-теоријску априорност, ипак представља један филозофски легитиман подухват. При том сагледавање ствари из животносветовне перспективе, и оно из перспективе изграђених теоријских наука, јесу у ствари две различите, те уз извесне могуће додирне тачке ипак уједно узајамно несводљиве сфере когниције. Али, између њих се могу утврђивати одређене ограничене корелације. Експликација таквих корелација може онда каткад донети и занимљиве налазе. Друго питање је пак незграпна изведба оног трансценденталног поступка код самога Хајдегера. Она пре свега показује неразумевање управо истакнутог односа једнога и другог, утолико што настоји да темеље научних теорија редукује на одређене животносветовне увиде. У том следу, та изведба даље инволвира извесан епистемички догматизам, не увиђајући методолошку полеђину и ризике једног таквог поступка, на које и Алберт јасно и са правом указује. Уједно уз пласирање констата-

ција донетих у оквирима теоријски изразито омеђеног хоризонта просечне људске свакодневице, као директних суштинских увида у предметно подручје научних истраживања, који би онда обавезивали свеколико научно објашњавање стварности! Такав трансценденталистички поступак је данас и у статусу једног специфичног филозофског покушаја тумачења наука, уопште одржив једино још уз принципијелну отвореност животнoсветовних претпоставки за релевантне налазе развијених наука – међу њима и биологије. Те поврх тога уз пристанак на исправљивост, тј. подложност коректурама! Такође и њихов крајњи домашaj у односу на усмеравање истраживачке праксе наука мора бити сагледан као битно скромнији од Хајдегерових високих, у односу на развијене науке подучавалачких претензија.

У мојој последњој књизи (уп.: Јаковљевић, 2021: 7 и даље) сам већ указао на упитност једног априорног поравнавања мњења свакодневног живота и научно утемељених сазнања, ризике које оно собом носи. Посебно се при томе отвара питање,

да ли би представе и претпоставке које су усмерене на једно оријентисање, сналажење човека у свакодневној пракси и на његове блиске животне циљеве без даљег уједно могли полагати право на један такав епистемички ауторитет, да би нам могле важити и као јединствени априорни темељи како нашег свакодневног сазнавања, тако и научног сазнавања. Да та нивелицаја може водити и ка озбиљним грешкама и заблудама бива рецимо јасно, када упоредимо мњења из свакодневног живота о природи са оним сазнањима, до којих су о њој дошле развијене природнонаучне теорије.

И ту се показују границе и ризици иначе филозофски привлачних покушаја фондирања научног сазнања преко „животносветовног априорија“. Насупрот уважавању таквих неизоставних методолошких обзира и упита, Хајдегер међутим без околишења полетно

прокламује, да је „априоризам“ једноставно „метод сваке научне филозофије, која разуме саму себе“ – позивајући се изричито на свог учитеља, Е. Хусерла (ibid.: 50, Fn).

Последњи је пак у том погледу по свој прилици следио класичној рационалистичко-априористичкој традицији у тумачењу научног сазнања, особито како она кулминира код Канта, те његовом програматском фундаменталистичком инсистирању на томе, да природна наука која завређује то име „најпре претпоставља метафизику природе“ (уп.: Kant, 1913: 371)! Онда је у односу на такву кантовску, у знаку априористичког рационализма стојећу стратегију метафизичког утемељења научног сазнања начињен само утолико помак, што су 'катеоријале' заменили 'егзистенцијали', метафизику природе аналитика тубивства, а место априорних форми опште узрочности, супстанције ..., заузеле су животносветовне априорне форме (das lebensweltliche Apriori) - попут „имања околног света“ (од стране тубивства) исл. Стратегија је пак остала у основи иста!

Но питање је, колико је у методологију недовољно упућени Хајдегер сам разумео потребе образлагања, као и све релевантне консеквенце једног таквог хрљења ка априоризму. Тако су по мом мишљењу остали незадовољавајући и његови местимични оскудни покушаји аргументације у прилог покушаног априоризовања емпиријских наука. Рецимо ње-

гово истицање, да околност, што „позитивно истраживање не види те фундаменте и држи их за саморазумљиве, није никакав доказ за то, да они њему не леже у основи“ (н.н.м.). Наиме, овде се Хајдегер практично креће у кругу, претпостављајући за доказано оно, што је тек ваљало доказати. Јер, најпре је требао он уверљиво доказати, да дати априорни „фундаменти“ управо јесу инкорпорирани у темељ самог научног сазнања као његове универзално обавезујуће претпоставке, да би онда уопште могао констатовати како их позитивно научно истраживање можда „не види“, тј. превиђа њихову датост!

Изложена Хајдегера критика садржи и одређене двосмислености, које су вероватно генерисане на позадини његовог несигурног кретања подручјем теорије науке. Тако м.и. он утврђује,

да са упућивањем на „изостајање једног једнозначног, онтолошки довољно заснованог одговора на питање о начину бивствовања бивствујућег, које смо ми сами, у антропологији, психологији и биологији, није донесен никакав суд о позитивном раду тих дисциплина“ (ibid.: 50, моје подвл.).

Али, онда није сасвим јасно у чему је поента његове критике, тј. шта он заправо хоће да замери датим научним дисциплинама, само фингирајући наводну кризу њихових темеља! (Изгледа да је Хајдегер био нешто начуо о тзв. „спору око темеља“ у домену математике -тамошњем славном „Grundlagenstreit“-у -, па је онда похитао, да и осталим наукама потури сличну „кризу темеља“. Кризу, из које би их онда требала (и једино могла) избављивати његова егзистенцијална аналитика, нудећи им архаички формулисани

онтолошки фундамент као подлогу сазнавања.) Уколико је пак он на један немушт и неексплицитан начин желео да каже ништа више до само то, да поменути научне дисциплине можда добро раде свој посао, али да њихови резултати не одговарају потребама његове егзистенцијалне аналитике, онда је ту на делу једно невероватно претенциозно, умишљено становиште. Јер, ни антропологија, психологија, биологија, нити било која друга позитивна, методски и сазнајно развијена наука нема за свој задатак уклапање у било какве филозофске концепције било којих амбициозних аутора, прилагођавање и уподобљавање њиховим особеним претпоставкама и теоремама. Па тако онда ни у односу на Хајдегерову „егзистенцијалну аналитику“. Супротно Хајдегерово очекивање је нелегитимно и неодрживо надмено.

Јер од емпиријских наука попут биологије не може се смислено очекивати, да оне буду посвећене својственом послу филозофске антропологије – упркос значајним местимичним унакрсним додирним тачкама. Исто тако, није сасвим јасна ни његова теза, да „недостајући онтолошки фундамент“ не може такође да буде замењен ни кроз то, „што ће се антропологију и психологију уградити у једну општу биологију“ (исто: 49). Најпре, при таквој тези се једва ради о нечем више до о једном постулату, почивајућем на претходно усвојеној а слабо образложеној претпоставци, да тражени онтолошки фундамент може пружити само и једино егзистенцијална онтологија тубивства. Осим тога, необична је имплицитна хијерархија научних дисциплина (у погледу ступња њихове својствене општости) од које Хајдегер овде полази. Ваљда би с обзиром на познати карактер датих дисциплина било наиме плаузибилније, пре размат-

рати могућност, да биологија и психологија буду уграђене у општу антропологију? (Уколико се наине већ спекулише са могућношћу „уграђивања“ једних дисциплина у друге, и полази од тематизовања феномена човека!)

Да би се Хајдегеров покушај уопште могао узети озбиљно, било је напротив неопходно, да пружи очекивану аргументацију: А то би значило, заћи у сазнајни корпус модерне биологије, повући компарације са одговарајућим налазима своје аналитике тубивства и онда конкретно демонстрирати, шта би се заправо добило смераном уградњом таквих егзистенцијала у рецимо дарвиновску парадигму теорије еволуције. Другим речима, да покаже, ка каквим би то изгледним сазнајним помацима, напретку биолошког сазнања водило! Са једном својственом филозофско-априористичком арогнацијом, Хајдегер полаже право на то, да може са узвисина своје егзистенцијалистичке онтологије доносити далекосежне судове о биологији, без навођења и анализе било које актуелне биолошке теорије, без разматрања ма каквих конкретних биолошких теза, објашњења, својственог истраживачког програма те науке...

Уместо тога, он остаје само при једном апстрактном рекламирању априористичких претензија своје онтологије, којом би наводно модерна биологија тек требала бити утемељена, задобити свој примерени онтолошки фундамент, на којем јој сада мањка – због чега се наводно налази у стању кризе. Није потребно посебно истицати нереалистичност таквих умишљених филозофских претензија. А колико је биологија била у стању кризе темеља најбоље је показао њен потоњи развој током XX. столећа, у склопу којег је она стекла углед једне од најизграђенијих и најуспеш-

нијих научних дисциплина! Тако да наше разматрање можемо закључити констатацијом, да се младалачки и полетни Хајдегеров покушај подучавања биологије, испоставља као промашај. Те уједно представља један од најслабијих теоријских сегмената његовог врло утицајног дела „Бивство и време“. Тај промашај је утолико пре разочаравајући, што управо модерна биологија има значајну улогу у грађењу општег погледа на свет, улогу, на коју иначе са своје стране претендује такође и филозофија, па је тим више било за очекивати једно промишљеније сагледавање њиховог односа. Ради се међутим о једном дефинитивно неуспелом интерпретативном покушају, ослоњеном на догматски априоризам и антинатурализам, те уз помањкање увида у својствености функционисања научног сазнавања стварности и структуру научних теорија.

Примедбе

1. Хајдегер је једноставно био слабо упућен у стање савремених природних наука, као и посебно у методологију науке и модерну логику. Упркос томе, уместо једне у оваквом случају препоручљиве уздржаности, давао је врло категоричне судове и оцене о тим истим дисциплинама људског духа! У тим судовима се је најпре читовала већ традирана умишљеност и претенциозност филозофије према тзв. „позитивним наукама“. Разгрнемо ли пак рухо Хајдегеровог помпезног жаргона, за упућене би се међутим на делу исказала његова сразмерно далекосежна некомпетентност у односу на назначене дисциплине. Као рецимо, када се ради о његовим познатим проблематичним оценама савремене математичке логике, ... etc. – (Оне пак научне дисциплине у које се је он солидно разумео, биле су класична филоло-

гија, историја и теорија културе, донекле теологија ..., дакле превасходно из домена тзв. 'духовних наука'.) При једном таквом стању ствари, бивају онда разумљиве и његове потцењивачке оцене, према којима би требало да важи, да науке „не мисле“. Као и његове замерке упућене филозофима због тога што „трче за наукама“ – што је сматрао наводно смешним и бедним (уп.: Heidegger, 2014: 71).

2. За упућивање на ову Левитову примедбу, коју је он формулисао у есеју Löwith, Karl: *Zu Heideggers Seinsfrage: Die Natur des Menschen und die Welt der Natur*, in: derselbe: Aufsätze und Vorträge 1930-1970, p.193, дугујем Хансу Алберту. За даља Левитова критичка разматрања упоредити: Loewith, Karl: Heidegger: Denker in duerftigen Zeit, Frankfurt a.M. 1953., књигу у којој он критикује Хајдегерову историју бивства (Seinsgeschichte).

3. Као што је познато, Хајдегер је у познијој фази своје интелектуалне еволуције покушавао да учини отклон од антропоцентризма, изађе из његове сенке која је била присутна рецимо у схватању, да се укупно разумевање бивства треба објаснити кроз бригу тубивства (тј. човека). Да ли је тај покушај изведен консекветно до краја, о томе се пак код интерпрета његовог дела може се сусрести нејединственост мишљења.

4. Преводи Хајдегерових теза из тог дела потичу од аутора овог текста, а рађени су на основу у списку литературе наведеног његовог 12. оригиналног издања, код познатог немачког издавача Макса Нимејера.

Литература

- Albert, Hans (2003): *Zur Erkenntnisproblematik nach Darwin*, in: Buschlinger, W. / Lütge, Chr. (Hrsg.): *Kaltblütig. Philosophie von einem rationalen Standpunkt*, FS f. G. Vollmer, Stuttgart/Leipzig.
- Kant, Immanuel (1913), *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaften*, Vorrede, Berlin.
- Mayr, Ernst (1988), *Toward a New Philosophy of Biology*, (Mass.) Cambridge / London.
- Heidegger, Martin (1972): *Sein und Zeit*, 12. Aufl., Tübingen.
- Heidegger, Martin (2014): *Ueberlegungen II-VI*, Schwartzsche Hefte, 1931-1938, GA-Bd.94, hrsg.v.Trawny, P., Frankfurt a.M.
- Јаковљевић, Драган (2015): *Сазнање, толеранција, вера*, прегледано понов. издање, Подгорица.
- Jakovljević, Dragan (2021): *Das Selbstvertrauen der Vernunft und die Sokratische Methodik*. L.Nelsons kritische Philosophie heute, Podgoritza.